

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ГІМНАЗІЯХ ТА ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ

Методика викладання української мови в гімназіях, школах (класах) з поглибленим вивченням цього предмета досі не знайшла належного висвітлення в лінгводидактиці. Поодинокі публікації здебільшого торкаються окремих, часткових питань, залишаючи поза увагою принципові підходи та концептуальні положення.

Тим часом учителі-словесники в своїй практичній діяльності натрапляють на великі труднощі, що пов'язані з відсутністю наукової розробки змісту і методики проведення занять з поглибленого вивчення української мови в школі. Спостерігається тенденція до застосування надмірної кількості методів і прийомів без належного врахування їх доцільності.

Як показали спостереження, існуючі класи з поглибленим вивченням української мови не забезпечують повною мірою розв'язання навчально-виховних проблем, оскільки диференціація їх вузька, спрямована на розвиток інтересу до одного навчального предмета, що з часом переходить (безперечно, за певних умов) у вузьку спеціалізацію.

Традиційний виклад теоретичного матеріалу малими дозами не є ефективним для успішного засвоєння поглибленого курсу мови, бо надмірно розтягує, розосереджує його вивчення, не залишаючи часу на практику. А головне — робить предмет нецікавим, мало чим відмінним від вивчення його в загальноосвітній школі.

У процесі нашого дослідження зроблено висновок, що вирішення основних завдань гімназій, шкіл (класів) з поглибленим вивченням української мови пов'язане: 1) з вибором програми навчання, яка відповідала б нахилам та інтересам учня, 2) із переорієнтацією вчителя на таку систему поглибленого навчання української мови, яка реалізується не за лінійним рухом у засвоєнні змісту навчального матеріалу, а шляхом вивчення укрупнени-

ми, логічно завершеними частинами, з використанням узагальнюючих схем, таблиць, унаочнених конспектів, текстів-опор.

Теоретично розрахованим і експериментально вивіреном є шлях створення укрупнених дидактичних одиниць засвоєння, теорія яких досить глибоко розроблена в працях П. Я. Гальперіна, Д. Б. Ельконіна та їхніх учнів і послідовників.

Ми йдемо в тому ж напрямі, однак підходи та практичні вирішення у створенні великоблокових структур дещо інші.

Щоб процес поглибленого вивчення української мови був усвідомленим і цікавим, активізував пізнавальну діяльність учнів, схеми, таблиці, унаочнені конспекти повинні охоплювати, по-перше, теоретичний матеріал з мови до однієї теми, до кількох, до всього розділу; по-друге, тренувальні вправи, проблемні питання та завдання для самоперевірки. Крім того, все це має закладатися в програму комп'ютера.

Гімназії, школи (класи) з поглибленим вивченням української мови ще не мають у достатній кількості друкованих наочних посібників, тому доводиться виготовляти й користуватися саморобними.

Завдання виготовляти таблиці, схеми, моделі, посібники корисно давати учням.

У класах із поглибленим вивченням української мови учні самі відчувають, що виготовлення наочних посібників є однією із потреб, а тому вони працюють старанно, з задоволенням. Вчителів належить вести облік виготовлених наочних посібників та розподіляти виготовлення їх поміж учнями, виходячи при цьому з вимог Програми з української мови для шкіл (класів) з поглибленим вивченням української мови, потреб викладання предмета, умов школи, гімназії, ліцею.

Так можна виготовити до кожної теми моделі, схеми, картки самоконтролю, контрольні завдання, таблиці до настінного тлумачного словника, таблиці «Пиши правильно!», «Говори правильно!», «Стеж за наголосом», «Мова наших мешканців», «Перевір себе», «Диктант-«тиша», «Мовна естафета», «Біографія слова», «Словник труднощів української мови» та ін.

Наприклад, під час вивчення логічно завершеної частини навчального матеріалу до теми «Основні чергування приголосних при словозміні і словоутворенні» учням пропонувалися такі ключі-опори або пам'ятки, що лягли в основу узагальнюючих схем, таблиць, унаочнених конспектів:

Г — З — Ж

К — Ц — Ч

Х — С — Ш

Після пояснення учні запам'ятовують ключ-опору:

ноГа — ноЗі — ніЖка

руКа — руЦі — руЧка

вуХо — вуСі — вуШко

Далі опрацьовується модель унаочненого конспекту для практичного закріплення вивченої теми:

Буг — ?	безпека — ?	рух — ?
луг — ?	абітурієнтка — ?	кожух — ?
берег — ?	спілка — ?	черепашка — ?
зв'язка — ?	кулька — ?	стріха — ?

Ключ-опера використовується також під час вивчення тем: «Зміни приголосних перед прикметниковим суфіксом -СЬК(ий) та іменниковим -СТВ(о)», «Чергування приголосних перед суфіксом -ИН(а)».

Перед поясненням теми «Зміни приголосних перед суфіксами -СЬК(ий), -СТВ(о)» учні розглядають дві схеми:

Г → З → Ж	Г → З ← Ж
К → Ц → Ч	К → Ц ← Ч
Х → С → Ш	Х → С ← Ш

Доходять висновку, що перед суфіксами -ськ(ий), -ств(о) деякі приголосні при словотворенні змінюються, змінюючи й самі суфікси. Наприклад: гірник — гірницький, молодець — молодецький, ткач — ткацький — ткацтво; Прага — праський, Запоріжжя — запорізький, птах — птаство, товариш — товариський тощо. Під час зіставлення двох схем учні виявляють, що зміни приголосних перед суфіксами -ськ(ий), -ств(о) зазнають лише літери першого і третього стовпчика II схеми за принципом «до центру» (г — з — ж і т. д.) на відміну від першої схеми, яка показує зміни приголосних за принципом послідовності (г — з — ж і т. д.).

Після пояснення розглядають схему-опору «Зміни приголосних перед суфіксами -СЬК(ий), -СТВ(о)» й виконують завдання.

Г → З ← Ж Кривий Ріг — криворіЗЬКий, париЗЬКий Париж

К → Ц ← Ч Кременчук — кременчуЦьКий, ткаТЦВо ткач
 Х → С ← Ш птах — птаСТВо, товариСьКий товариш

Наступна схема-опора допомагає учням зрозуміти, що інші приголосні перед суфіксами -ськ(ий), -ств(о) на письмі зберігаються:

Г — З — Ж люд людський
 К — Ц — Ч студент НЕ ЗАЗНАЮТЬ ЗМІН студентський
 Х — С — Ш завод заводський

Під час пояснення теми «Зміни приголосних Г, К, Х перед суфіксом -ин» учні розглядають три схеми відомого їм ключа.

Схема 1.

Схема 2.

Схема 3.

Г → З → Ж

Г → З ← Ж

Г — З → Ж

К → Ц → Ч

К → Ц ← Ч

К — Ц → Ч

Х → С → Ш

Х → С ← Ш

Х — С → Ш

Схеми допомагають зробити висновок, що при творенні слова або його відмінюванні замість одного звуку з'являється інший, тобто відбувається чергування звуків (схема 1 — за принципом послідовності). Зміни приголосних перед суфіксами -ськ(ий), -ств(о) зазнають перші та треті літери (схема 2 — за принципом «до центру»). Приголосні звуки г, к, х перед суфіксом -ин зазнають змін (схема 3 — другі літери схеми опускаються).

Г — З → Ж Ольга — ОльЖин

К — Ц → Ч Лука — ЛуЧин

Запам'ятайте! — МелаШКа — МелаЩин

Х — С → Ш сваХа — сваШин

Саморобні навчальні посібники є доброю підмогою у процесі викладання рідної мови. Блокове структурування навчального матеріалу сприяє успішному запам'ятовуванню й відтворенню опорних сигналів.

Практика переконує, що економія часу у процесі вивчення мови укрупненими, логічно завершеними частинами з використанням

узагальнюючих схем, таблиць дає змогу словесникові посилити практичне засвоєння курсу. Крім узагальнюючих схем, таблиць, до кожної теми нами підготовлені унаочнені конспекти. Усі саморобні наочні посібники, а також унаочнені конспекти виготовляються на цупкому папері одинадцятого формату, схеми, слова, тексти пишуться чорною і червоною тушшю.

Подаємо окремі зразки унаочнених конспектів, що охоплюють тренувальні вправи, проблемні питання та завдання для самоперевірки.

1. Унаочнений конспект. Перепишіть подані слова, вставляючи пропущені букви. Визначте, які приголосні чергуються в кожній групі слів.

Напруга — в напру...і, напру...ений. Око — в о...і, о...енята.
Рух — в ру...і, ру...ити.

2. Унаочнений конспект. Перевірте себе.

Напруга — в напрузі, напружений. Око — в оці, оченята.
Рух — в русі, рушати.

3. Унаочнений конспект. Утворіть від поданих іменників прикметники і запишіть. Суфікси виділіть.

Кривий Ріг, Гадяч, Буг, Париж, Владивосток, Київ, Чернівці, Воронеж, Запоріжжя, Кременчук, Суми.

4. Унаочнений конспект. Перевірте себе.

Криворізький, Гадяцький, Бузький, Паризький, Владивостоцький, Київський, Чернівецький, Воронезький, Запорізький, Кременчуцький, Сумський.

5. Унаочнений конспект. Утворіть і запишіть присвійні прикметники від поданих іменників. Поясніть, які зміни відбуваються у цих прикметниках.

Тітка, Ольга, іволга, Одарка, Марічка, мачуха.

6. Унаочнений конспект. Перевірте себе.

Тітчин, Ольжин, іволжин, Одарчин, Маріччин, мачушин.

Узагальнюючі схеми, таблиці, унаочнені конспекти дають зрозуміти учням, що правило не існує саме по собі, що воно є частиною (елементом) мовної системи, і якщо не оволодіти правилами, то не можна грамотно писати. Разом з тим схеми-опори переконують, що кожен розділ науки перебуває у тісному зв'язку з іншими розділами, без знань яких неможливо досягти мовленнєвої грамотності.

Працюючи за схемами-операми, таблицями, унаочненими конспектами, вчитель має змогу принагідно повторювати близькі до теми питання. Наприклад, за схемою-опорою «Будова слова і словотвір» повторити правопис префіксів, суфіксів, складних слів тощо.

Крім того, резерв часу, що вивільняється, вчитель може ефективно використати для засвоєння учнями додаткової кількості мовних одиниць.

Так, у процесі вивчення курсу мови у 8 класі вчитель може запрограмувати на весь рік роботи засвоєння учнями додаткової кількості слів (умовно 500) з контрольними орфограмами, з них: 100 лексичних одиниць, 100 крилатих висловів, 100 тлумачних слів.

У 9 класі продовжити засвоєння нових одиниць, відповідно: 500 слів з контрольними орфограмами, 100 лексичних одиниць, 100 крилатих висловів, прислів'їв, приказок, 100 тлумачних слів.

У 10—11 класах по 200 слів із контрольними орфограмами, по 50 лексичних одиниць, по 50 крилатих висловів і прислів'їв, по 50 тлумачень слів.

Таким чином, за період навчання у 8—11 класах учні засвоять до 2000 мовних одиниць.

Досвід переконує: щоб домогтися міцних знань учнів, підвищення їх мовленнєвої культури, забезпечити ефективність і якість роботи у процесі вивчення рідної мови, необхідне органічне поєднання традиційних і сучасних набутоків методики.

На допомогу вчителю у II пол. XX ст. прийшла наука інформатика. Впровадження комп'ютерної техніки в практику школи докорінно змінює зміст навчання та роль учителя у навчально-виховному процесі.

Комп'ютер спроможний виконувати найрізноманітніші операції, давати будь-яку навчальну інформацію, необхідний довідковий матеріал, дає можливість програмувати різні види вправ, завдань проблемного характеру, запитальників для самоперевірки, зразки граматичного розбору тощо.

Щоб комп'ютер став справжнім помічником учителя, передусім, треба створити сценарій. Розробляючи цілісну систему інтенсивного вивчення шкільного курсу української мови, ми врахували, що сьогодні далеко не кожна школа забезпечує вчителя і учнів комп'ютерною технікою.

Дійшли висновку про необхідність створення унаочнених конспектів уроку, які слугували б основою для створення сценаріїв навчальних програм персональних комп'ютерів.

Розглянемо, одну із моделей унаочнених конспектів до теми «Узгодження числівника з іменником».

Одна, 21, 31...

СТАТТЯ

Н. відм. одн.

Дві, 22, 32...

Три, 33, 43...

СТАТТІ

Н. відм. мн.

При відсутності персональних комп'ютерів учитель має детально роз'яснити тему, зосереджуючи увагу на таких важливих моментах:

числівник ОДИН узгоджується з іменником у називному відмінку однини; ДВА, ТРИ, ЧОТИРИ узгоджується з іменником у називному відмінку множини, а числівники від П'ЯТИ до ДВАДЦЯТИ керують іменником у родовому відмінку множини, підтверджуючи правила прикладами: одна стаття, двадцять одна стаття, тридцять одна стаття і т. д. ... 101, 201 стаття; дві, три, чотири, двадцять дві, тридцять дві, тридцять три, сорок три; двадцять чотири, тридцять чотири, сорок чотири і т. д. статті, але п'ять, одинадцять, сорок шість і т. д. статей.

Цю ж модель унаочненого конспекту покладено в основу програми вивчення мови з допомогою персональних комп'ютерів.

На відміну від моделі унаочненого конспекту, комп'ютер дає можливість відтворити відповідні кольори, рух, багатівкове зображення, вивчати тему відповідно до врахування індивідуальних темпів засвоєння програмового матеріалу кожним учнем зокрема тощо.

Після теоретичного опрацювання теми учні виконують тренувальні вправи.

Запишіть числівникові словосполучення, поставивши іменники, залежні від числівників, у відповідній відмінковій формі (де потрібно — і роду), і, навпаки, — числівник у відповідній формі.

Обидва (обоє) обидві (дівчина), обидва (обидві) обоє (хлопець, хлопці), п'ять (п'ятеро) дівчата, кільканадцять (олівець), дві третіх (пісок), три чверті (метал); зі (сто) томами, (дев'яносто) учнями, із (чотири п'ятих) води; на (вісімсот сім) експонатах, у 666 випадках.

Відомо, що учні з більшим інтересом виконують вправи у вигляді кросвордів, ребусів, загадок тощо. Вчитель не завжди може знайти потрібний матеріал у підручниках з мови. Творчий підхід до підготовки уроку створює можливості для складання вправ, які зацікавили б учня, дали йому змогу самостійно перевірити правильність виконання завдань. До таких вправ належать також завдання з ключами та завданнями-відповідями.

Виписати числівники з іменниками, з якими вони вжиті. Відгадати загадки. Поставити у потрібному відмінку іменники.

1. Рече віл на сто (гора), на сто (крок), на сто потоків. 2. Головата, дженджуриста, сорочок наділа триста, а нога одна. 3. Під одним ковпаком сімсот (козак). 4. Сімсот соколят на одній (по-

душка) сплять. 5. Має шкір сім, витискає сльози всім. 6. Сиділа старуха в дев'ятох кожухах; хто побаче, той заплаче. 7. Бігає Марушка у ста кожухах, як вітер повіє, то й спина замріє. 8. Що то за птах, що на вісьмох (нога). 9. Було собі два (брат) і обидва Кіндрати, через доріжку живуть і один одного не бачать. 10. Барилко без обручів, без дна, а в нім два (сорт) вина. 11. Під одним козирком чотири (козак). 12. Сімсот воріт; та один вхід. 13. Шістдесят (сини) підперезано, а мати ні. 14. Шість ніг, дві голови, один хвіст, чотири (око), два (ніс). (Загадки).

Відгадки: 1 — грім; 2 — капуста; 3 — мак; 4 — соняшник; 5, 6 — цибуля; 7 — курка; 8 — комар; 9 — очі; 10 — яйце; 11 — відро в колодязі; 12 — невід; 13 — копа снопів; 14 — вершник на коні.

Відповідь: 1 — на сто гір, на сто кроків; 3 — сімсот козаків; 4 — на одній подушці; 8 — на вісьмох ногах; 9 — два брати; 10 — два сорти; 11 — чотири козаки; 12 — шістдесят синів; 14 — чотири ока, два носи.

Як відомо, будь-який мислительний процес включає ряд операцій. Не оволодівши операціями мислительного процесу, учень не в змозі застосовувати навіть ті правила, які добре завчив.

Ефективним прийомом керування операційною стороною мислительної діяльності учнів і є формування в них певних систем дій, тобто навчання за допомогою алгоритмів.

Крім узагальнюючих схем, таблиць, унаочнених конспектів, ми зробили спробу вивчити можливості використання приписів алгоритмічного типу для засвоєння основних розділів шкільного курсу мови.

У створенні алгоритмів брали участь і учні.

Для розв'язання граматичних задач використовуються різні види алгоритмів. Серед них найбільш зручними і доступними є алгоритми розпізнавання, що застосовуються для визначення специфіки частини мови, категорій роду, відмінка, виду, часу, та алгоритми розв'язування, за допомогою яких учні вчать правильно вживати в усному і писемному мовленні граматичні форми.

Ми використовували алгоритми обох видів. Однак слід зауважити, що в курсі української мови є матеріал, який не можна засвоїти, застосовуючи алгоритм, оскільки не завжди можливо виділити систему дій і операцій, яка забезпечить оволодіння певними знаннями (наприклад, винятки з правил, окремі випадки правопису власних назв тощо. На ці правила нами виготовлені узагальнюючі схеми і таблиці).

Подаємо окремі зразки алгоритмів.

Алгоритм розпізнавання прикметника як частини мови. Послідовність у ньому така:

1. Встановити зв'язок з іншими словами.
 2. Перевір, чи вказує слово на ознаку предмета. — Так.
 3. Перевір, чи можна поставити питання який? або чий? — Так.
 4. Встановити, чи змінюється слово за відмінками. — Так.
 5. Визнач, чи змінюється за числами. — Так.
 6. Визнач, чи змінюється за родами. — Так.
 7. Визнач, чи вживаються без іншого самостійного слова. — Ні.
- Зроби висновок: це — прикметник.

Наприклад, широкий степ. Слово широкий узгоджується із словом степ. 2. Слово вказує на ознаку предмета. 3. Відповідає на питання який? 4. Змінюється за відмінками (широкий степ — Н. відмінок, широкого степу — Р. відмінок, широкому степу — Д. відмінок і т. д.). 5. Слово широкий вжито в однині. 6. Слово широкий має рід (чоловічий). 7. Без іншого самостійного слова не вживається. Висновок: це — прикметник.

Алгоритм розв'язання **н** і **нн** в прикметниках.

1. Від якої частини мови утворено прикметник?
1. Якщо від іменника, то подивись, на який звук закінчується основа слова.
2. Якщо основа закінчується на **н**, то зроби висновок, що пишуть букви **н**.
3. Якщо основа закінчується на інший приголосний, то подивись, чи має прикметник суфікс і який саме.
4. Якщо суфікс **-ан-** (**-ян-**) або його немає, то пиши одну букву **н**.
 1. Якщо від прикметника, то подивись, чи має він суфікси **-енн-**, **-анн-**, (**-яnn-**).
 2. Якщо суфікс **є**, то перевір, чи означає прикметник збільшену ознаку.
 3. Якщо суфікса немає, то пиши одну букву **н**.
 4. Якщо прикметник означає збільшену ознаку, то пиши дві букви **н**.
 5. Якщо прикметник не означає збільшеної ознаки, то пиши одну букву **н**.

Навчання за допомогою алгоритмів можна організовувати по-різному. Так, доцільно запропонувати учням готовий алгоритм; щоб вони його вивчили, а потім закріпили, виконуючи вправи. У підручниках з української мови подаються окремі зразки алгоритмів. Можна й інакше організувати навчальний процес: школярі самостійно складають алгоритми, немов «відкривають» їх.

Самостійне складання алгоритмів, «відкриття» їх, хоч і під керівництвом учителя, позитивно позначається на швидкості та якості формування розумової активності учнів.

Після вивчення теми за схемами, таблицями, алгоритмами, персональними комп'ютерами тощо велику увагу слід приділяти

розвитку творчої активності учнів та зміцненню їхніх умінь і навичок через творення оригінальних, самобутніх текстів.

Робота з текстом допомагає систематично проводити повторення й узагальнювати вивчене, здійснювати внутрішньопредметні й міжпредметні зв'язки. Використання текстів, їх аналіз, творення за аналогією, складання оригінальних текстів сприяє розумінню чужих текстів, учить аналізувати художні твори.

Особливої уваги в роботі над текстом слід приділяти виразному читанню. Правильно прочитаний текст, із дотриманням усіх правил та орфоепічних норм відповідно до змісту речень і їхньої будови сприяє підвищенню грамотності письма. Усі інші правила вивчаються логічним осмисленням, опираючись на знання будови слова й словотворення. Таким чином, у гімназіях, школах (класах) з поглибленим вивченням української мови повинні застосовуватися, загалом, ті самі методи й прийоми навчання та типи уроків, що і в загальноосвітній школі. Проте тут є можливості широко впроваджувати вивчення предмета укрупненими, логічно завершеними частинами з використанням узагальнюючих схем, таблиць, унаочнених конспектів, алгоритмів, персональних комп'ютерів.

Оскільки поглиблено вивчають предмет найбільш здібні й обдаровані діти, то за своїм змістом, структурою і технологією уроки мають певні відмінності, а саме: програмовий матеріал подається об'ємніше і вивчається з більшим напруженням, інтенсивно, за високої навчально-пізнавальної активності учнів.